

Kur'ân'a Göre Kadınlarla İstişare Meselesi

The Issue of Consultation with Women According to the Qur'ân

İdris Sami SÜMER

(Sorumlu Yazar | Corresponding Author)

Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Ana Bilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Divinity, Department of Qur'anic Reading and Qiraat,

Kırşehir / Türkiye

sami.sumer@ahievran.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-9409-564X> | <https://ror.org/05rrfpt58>

Makale Bilgisi

Makale Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 03/06/2024
Kabul Tarihi : 30/07/2024
Yayın Tarihi : 30/09/2024

Article Information

Article Type : Research Article
Received : 03/06/2024
Accepted : 30/07/2024
Published : 30/09/2024

Atıf

Sümer, İdris Sami. "Kur'ân'a Göre Kadınlarla İstişare Meselesi". *Ordu İlahiyat* 3 (Eylül 2024), 1-16.

Citation

Sümer, İdris Sami. "The Issue of Consultation with Women According to the Qur'ân". *Ordu Divinity* 3 (September 2024), 1-16.

İntihal | Plagiarism

Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. [İntihal.net](#) - [Turnitin](#)

This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism. [İntihal.net](#) - [Turnitin](#)

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. [İdris Sami SÜMER](#)

It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the studies used are cited in the bibliography. [İdris Sami SUMER](#)

Hakem Sayısı | Referees

İki Dış Hakem | Two External Referees

Değerlendirme | Review

Çift Kör Hakemlik | Double Blind Referee

Etik Bildirim | Complaints

orduilahiyatdersisi@odu.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](#) lisansı altında yayımlanmaktadır.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

Öne Çıkanlar

- Bu çalışmada İstişare hukuku açısından kadınlarla İstişare Kur'an perspektifinde ele alınmaktadır.
- Çalışmada kadınlarla İstişarede mahalli kültürlerin etkisinin sorunlu olduğu iddia edilmektedir.
- Müslüman toplumlarda kadının İstişare hakkının Kur'an'a göre konumlanmadığı tespit edilmiştir.
- Kadının İstişare hakkına karşı söylenen meşhur bazı sözlerin dini anlamda doğru olmadığı tespit edilmiştir.
- Toplumsal kalkınmanın daha sağlıklı gelişimi için kadınların görüş sahibi olabilmesi ve bunu ifade edebilmesinin önemi ortaya konulmuştur.

Highlights

- This study discusses the consultation of women from the perspective of the Qur'ân.
- The study argues that the influence of local cultures is problematic when consulting with women.
- It has been found that women's right to consultation in Muslim societies is not positioned according to the Qur'ân.
- Some of the famous statements against women's right to consultation have turned out to be untrue in religious terms.
- The importance of women's ability to have an opinion and express it for healthier social development has been demonstrated.

The Issue of Consultation with Women According to the Qur'ān

Extended Abstract

The phenomenon of *shūrā* is a method known in nearly all societies, although its implementation varies from time to time. Historians state that practices of *shūrā* existed among the Arabs prior to the advent of Islam, similar to many other historical societies. *Shūrā* is generally practiced and observed within political and administrative contexts. It can be said that this situation arises from the difficulty of making large and risky administrative decisions. Consequently, regardless of the form of government, influential rulers of the states have placed great importance on *shūrā* and benefited from the *shūrā* mechanism for their decisions. The necessity of consultation in social life is also stated in the Holy Qur'ān. In this regard, The Prophet was commanded to consult others in his affairs. Consultation among believers regarding their matters is also appreciated by the Qur'ān, which indicates the necessity of consultation. Since the *shūrā* is mostly related to the administrative mechanisms, which have been male dominated, women have been excluded from both administrative affairs and *shūrā* practices throughout history. In the pre-Islamic Arabian society, there were very strict traditional practices regarding the exclusion of women from consultation. These practices have been strengthened with discourses such as "those who consult women in general will lose and those who follow women's judgement have no sense." Islam, which declared war on the Arabian ignorance, criticized and eliminated all practices that were contrary to human dignity. In this regard, one of the practices that Islam changed was ancient practices and views asserting that women should not be consulted and their opinions are not trusted.

There is no negative statement about consulting with women in the Holy Qur'ān. On the contrary, the Qur'ān has emphasized that decisions on important matters within the family should be taken with the consultation of the parents (men and women), such as weaning the child. The introduction of this provision is one of the most important changes made by the Qur'ān in Arabic society, where a statement as "Whoever obeys the mind of a woman is destroyed" is accepted without any doubt. Due to its special style, the Holy Qur'ān gives several of its messages through narratives and protagonists, highlighting both positive and negative aspects of the subjects discussed. In this context, the story of Belkis (Queen of Sheba), whose story is mentioned in the Surah al-Naml, is a significant illustration that shows the Qur'ānic perspective on women. In this story, the Qur'ān praises the attitudes of a historical female leader and rejects established assumptions such as a woman can not hold positions of authority or be trusted in the judgement. One of the messages given in the story is that the female ruler acts with consultation in her governance and was right in her decisions. This narrative undermines the prevalent rejection of women's consultative roles. Another example regarding consultation with women in the Holy Qur'ān is found interactions between the Prophet Shu'ayb and his daughters. According to the story, Prophet Shu'ayb accepts the advice of his daughter concerning the employment of Moses and acted accordingly.

Despite these representations, the practices recommended by the Holy Qur'ān have not been fully realized throughout history, and the acceptance of women's consultation within many societies remains incomplete. As discussed in this study, various discourses and fabricated narrations that contradict the clear directives and endorsements found in the Qur'ān have emerged within Muslim communities. Among these is the popular saying, "engage in *shura* with women, then do the opposite of what they say" which can be found in religious texts considered acceptable by many Muslims. However, according to Islamic teachings, the primary authorities are the Holy Qur'ān and the authentic Sunnah (traditions of the Prophet Muhammad). Both sources lack negative examples or expressions regarding the consultation of women. Resistance to consulting competent women in Muslim societies appears to stem from local and cultural influences rather than religious doctrine, as there are no explicit or implicit prohibitions against such practices within the verses of the Holy Qur'ān.

Keywords: Tafsīr, Qur'ān, Woman, *Shūrā*, Consultation.

Kur'ân'a Göre Kadınlarla İstişare Meselesi

Öz

Kur'ân-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında kadınlarla istişarenin önemine dönük birçok âyet ve nebevî uygulama vardır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra yönetime gelen râşit halifelerin de ilgili meselelerde kadınlarla istişare ettiklerine dair birçok rivayet tarihi kaynaklarda mevcuttur. Bununla birlikte kadınların çoğu zaman yönetim mekanizmasından uzak tutulması ve yönetimde temsil haklarının yeterince sağlanamaması sonucu, kadınların istişare hukuku zamanla zafiyete uğramıştır. Kur'an ve sünnette kadınlarla istişare ile ilgili hiçbir olumsuz hüküm ve beyan yoktur. Fakat bazı rivayet kaynaklarında zikredilen 'kadınlarla istişare edin sonra onların dediğinin aksini yapın' gibi rivayetler, geleneksel toplum katmanlarında daha yoğun görünmüş ve kadınların toplumda alması gereken etkinlik sahasına bir yönüyle engel olmuştur. Konu ile ilgili yapılan literatür taramalarında kadınlarla istişareyi inceleyen müstakil bilimsel çalışmalara rastlanmamıştır. Bu durumun muhtemelen başat sebebi, kadınların tarihi süreçte yönetim mekanizmasında çoğu zaman yer alamaması ve bunun sonucu olarak da istişare müessesesinde yeterince yer edinemeleri olarak görülmektedir. Çalışmada, Kur'ân-ı Kerim'in kadınlarla istişare konusuna yaklaşımını inceleme konusu yapılmış ve aynı şekilde Kur'an'ın ilk ve en önemli temsilcisi olan Hz. Peygamber'in bu husustaki uygulamalarına dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Kadın, Şûra, İstişare.

Giriş

Olgu olarak şûra veya yapılan işin adı olarak istişare, birey ve toplum hayatında daima yer bulmuş ve zaman zaman da tartışmalara konu olmuştur. Bilginin çeşitliliği ve sorunların çokluğu, çoğu zaman en güçlü ve bilgili insanları bile istişare etmeye zorlamıştır. Çünkü makamı, mevkisi, bilgi düzeyi ve sosyal pozisyonu ne olursa olsun hiç kimse bütün sorunların altından tek başına kalkma gücüne ve potansiyeline sahip değildir. Bu sebeple bazı müslüman düşünürler "İstişareyi terk etmeyin, eğer istişareden müstağni olacak bir kimse olsaydı o Hz. Peygamber olurdu." demişlerdir.¹ Bazı bilginler de "(Başarıya ulaşmada) istişareden daha güçlü bir destek ve yardımcı olamayacağını," söylemişlerdir.²

Şûra olgusu Kur'ân-ı Kerim'de de yer bulmuş ve Hz. Peygamber'e işlerinde müminlerle istişare etmesi emri verilmiştir. *وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ* "onlarla iş(ler) hususunda istişare et."³ İşlerini şûra ilkesiyle idare eden müminler övülmüş ve böylece şûranın önemine dikkat çekilmiştir.⁴ Ayrıca bazı Kur'an âyetleri, şûra olgusunun geçmiş toplumlarda da olduğunu zımnem veya açık şekilde haber vererek⁵ istişarenin birey ve toplumlar için ne kadar elzem olduğuna bir başka açıdan dikkat çekmiştir.

İslâm öncesi cahiliye toplumunda da istişare geleneğinin olduğu,⁶ özellikle Mekke ve Tâif gibi dinî, ticari ve siyasi merkezlerin yönetiminde şûra olgusunun önemsendiği bildirilmiştir. Ünlü Arap tarihçi Cevâd Alî (ö. 1987), *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* isimli meşhur eserinde, kendilerine mele' denilen Mekke ileri gelenlerinin, Dâru'n-Nedve isimli yerde istişare yoluyla bazı siyasi ve toplumsal işlerini yürüttüklerini aktarmaktadır.⁷ Nitekim Taberî (ö. 310/923), Mekke ileri gelenlerinin hicret etmek üzere olan Hz. Peygamber'e ne yapacaklarını

¹ Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Kuraşî, *el-Câmî fi'l-hadîs*, ed. Mustafa Hasan Hüseyin Ebü'l-Hayr (Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1995), 394.

² İsmail b. Muhammed b. el-Fazl b. Alî el-İsbahânî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, ed. Eymen b. Sâlih b. Şa'bân (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1993), 2/88.

³ Âl-i İmrân 3/159.

⁴ eş-Şûrâ 42/38.

⁵ Yûsuf 12/4-6; eş-Şuarâ 26/35-37; en-Neml 27/32-35; el-Kasas 28/26.

⁶ Geniş bilgi için bk. Tuğrul Tezcan, "Şûra'nın Kaynağı Bağlamında İslâm Öncesi Arap Yaşayışına ve Kur'an'ın Şûra Ayetlerine Bakış", *Dini Araştırmalar* 13/36 (2010), 87-104.

⁷ Cevâd Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Dâru's-Sâkî, 2001), 9/236.

danışmak üzere Dâru'n-Nedve'de toplandıklarını ve istişare ettiklerini bildirir.⁸ Fazlurrahman'a göre de şûra; “İslâm öncesi uygulanan bir Arap kurumudur.”⁹

Toplumların yönetim hayatında çok önemli bir yeri olan şûra pratiği, doğal olarak çoğu zaman siyasi bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Bunun sonucu olarak da kavramla ilgili çalışmalar genellikle yönetim/siyaset olgusu temasında yapılmıştır.¹⁰ Klasik dönem İslâmî literatürde genel olarak siyaset ve fıkıh (kaza fikhî) başlıkları altında incelenen şûra olgusu, ülkemizdeki akademik çalışmalarda çoğunlukla Kur'an-Sünnet bağlamında genel bir değerlendirme ve araştırma konusu yapılmıştır.¹¹

Bu makalenin konusu direkt olarak bütün yönleri ile şûra meselesi değildir. Çünkü yukarıda ifade edildiği üzere şûra ile ilgili azımsanmayacak derecede doktora¹², yüksek lisans¹³ ve makale¹⁴ çalışmaları ortaya konmuştur. Yapmış olduğumuz literatür taramalarında ulaşabildiğimiz kadarı ile kadın ve istişare konusu, makale düzeyinde olsa bile müstakil bir akademik çalışmaya konu olmamıştır. Bununla birlikte bazı ilgili çalışmalarda kadın ve istişare meselesi genel olarak alt başlıklar halinde kısmen inceleme konusu yapılmıştır. Fakat Kur'an-ı Kerim'de örneklerine işaret edilen ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında da aktif bir konumda olan kadınlarla istişare meselesinin makale düzeyinde bile olsa müstakil bir ilmî çalışmada yer edinmemesi kanaatimizce bir eksikliklerdir.

Kadın ve istişare konusunun Kur'an ve sünnetin verdiği değer düzeyine gelmesi, kadınların hem toplum içinde hak ettikleri yeri edinmesine hem de toplumsal dinamizmin sağlanmasına önemli katkıları olacaktır. Bu sebeple çalışmada, Kur'an-ı Kerim'in istişare meselesinde kadın cinsine biçtiği rol ve ona verdiği haklar incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bu yönüyle özgün olduğu ve bilimsel sahaya katkı yapacağı düşünülmektedir.

⁸ Muhammed b. Cerir Taberî b. Yezîd el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an te'vili' âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mekketü'l-Mükerrreme: Dâru't-Terbiyeti ve't-Türâs, ts.), 13/494.

⁹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgeçenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1988), 85.

¹⁰ Hacer Şahinalp, “‘Danışma’dan Dayanışma’ya: Bireysel ve Sosyal Potansiyellerin Aktivasyon Kodu Olarak Şûrâ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2017), 109-146.

¹¹ Şahinalp, “Sosyal Potansiyellerin Aktivasyon Kodu Olarak Şûrâ”, 109-146.

¹² Tuğrul Tezcan, *Kur'an'da Şûra Kavramı ve Çağdaş Yorumları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010); Abdullah Turhan, *Cahiliye'den Kur'an'a Yönetim Kavramlarının Tarihi Semantiği (Adalet, biat, ehliyet, itaat, şûra)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, ts.); İshak Doğan, *Modern Dönemde Anlam Genişlemesine Uğrayan Kur'an'daki Siyasi Kavramlar (tâgüt-şûra-mustaz'af-cahiliye)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

¹³ Hamdullah Bayram Öztürk, *Kur'an'da İstişare* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Aslan Recep, *Hiz. Peygamber'in İstişareleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Bekir Bilgin, *Kur'an'a Göre İstişare* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Fatih Mehmet Karaca, *Kur'an'da Şûra* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Eyüp Kurt, *Hiz. Peygamber Döneminde Danışma Meclisi (Şûra)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000); Mustafa Şahin, *Hiz. Ömer Döneminde Şûra “Danışma Meclisi”* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

¹⁴ Souran Mardini, “İslâm Kaynaklarında Önemli Dini-Siyasi Kavramlar, İslâm Ümmetinde Şûra”, ts.; Hüseyin Atay, “Siyâsetü'l-Müslimîne's-Sâbikîn ve İhmâlü'l-Müslimîne's-Şûrâ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 1-41; Tezcan, “Şûra'nın Kaynağı”; Tuğrul Tezcan, “İnsan Onuru – Şûra İlişkisi: Kur'an ve Sünnet Bağlamında Bir Değerlendirme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 6/5 (2017), 3266-3290; Tuğrul Tezcan, “Hz. Ömer ve Şûrâ Anlayışı”, *Uluslararası Hiz. Ömer Sempozyumu* 1 (2018), 405-419; Abdurrahman Altuntaş, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri'nde Şûra Kavramının Ele Alınışı* ts.; Şahinalp, “Sosyal Potansiyellerin Aktivasyon Kodu Olarak Şûrâ”; Jamal Najim, “Fıkhu's-Şûrâ fi'l-Kur'âni'l-Kerim”, *İslâmî İlimler Dergisi* 14/1 (2019), 81-102; Abdülkerim Öner, “Hz. Ömer Döneminde Şûra Uygulamaları”, *Ekev Akademi Dergisi* 24/84 (2020), 1-19; Ahmet Bozkurt, “İslâm Hukuku Açısından Bir Prencip Olarak Şûrâ ve İstişare”, *Bartın Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 36-59; Şemsettin Karcı, “İslâm Tarihinde Şûra'nın Uygulanmış Hali: Uhud Savaşı Örneği”, *Türk ve İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/35 (2022), 435-449; Atilla Yargıcı, “Kur'an'a Göre Şûrâ ve Demokrasi”, *Dini Araştırmalar* 9/27 (2007), 171-184.

1. Kavramsal Çerçeve

Hakkında birçok ilmî çalışma yapılan şûra olgusu geniş anlam sahası olan bir kavramdır. Fakat bu çalışmanın konusu bütün yönleri ile şûra kavramı olmadığı için kavramın lügat ve terim anlamları hakkında kısa bir açıklama ile yetinilecek ve geniş açıklamalara yer verilmeyecektir. Geniş bilgi için ilgili çalışmalara bakılabilir.

1.1. Şûra ve İstişare Kavramı

Arapçada “شور” “şvr” kökünden gelen şûra kelimesi, bir şeyi bir yerden çıkarmak ve ortaya sermek anlamına gelmektedir.¹⁵ Kelime esas olarak “balın kovandan alınması ve çıkarılması” manasına gelmekte¹⁶ ve kök anlamında güzelleşmek ve iyi olmak anlamını da ihtiva etmektedir.¹⁷ Aynı kökten gelen istişare kelimesi de talep ifade eden istif'âl babı kalıbında “bir şeyin ortaya çıkarılmasını talep etmek, arzulamak” manasına gelmektedir.¹⁸ Terim olarak şûra; “İslâmî literatürde yöneticilerin ve özellikle devlet başkanının görev alanlarına giren işler hakkında ilgililere danışıp onların eğilimlerini göz önünde bulundurmasını ifade eder.”¹⁹ denmiştir.

2. Kur'ân-ı Kerîm'in Kadınlarla İstişareye Bakışı

Kur'ân-ı Kerîm, bilindik manada bir yönetim ismi/modeli belirtmese de²⁰ yönetimin nasıl olması gerektiğine dair çok önemli ilkeleri belirlemiştir. Genel manada adalet, ehliyet, liyakat, emanet ve meşveret, Kur'an'ın bir yönetim mekanizmasında olmasını talep ettiği evrensel ve kapsamlı değerleridir. Konumuzla ilgili olan meşveret ya da istişare olgusu da Kur'ân-ı Kerîm'de hem Hz. Peygamber'e hem de onun şahsında tüm ilgili kişilere emredilmiştir.²¹ Yine işlerini istişare ile idare eden müminler övülerek²² şûra olgusuna takdir ve teşvik ifadesiyle dikkat çekilmiştir. İstişareyi emreden ve tavsiye eden âyetler her ne kadar müzekker (eril) zamir ile gelseler de istişare emri kadınları da kapsamaktadır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'deki emir ve nehiyer (özel hükümler hariç²³), Arap dilinin yapısı gereği müzekker sıygasında gelmiştir. Emir ve nehiyerin müzekker sıyga ile gelmesi İslâm ümmetinde hiçbir zaman emrin veya nehyin muhatabı kadın mı erkek mi tartışmasına konu olmamıştır.²⁴ Çünkü Arap dilinin yapısı böyledir. Bu sebeple İbn Hazm (ö. 456/1064), özel bir durum olmadığı müddetçe müzekker sıygada gelen emir ve nehiyer, kadın erkek bütün bireyleri kapsar. Zira hiçbir Arap bunun tersini iddia etmez, demiştir.²⁵ Yine ünlü Arap dil bilgini İbn Fâris (ö. 395/1004), ilâhî hitap müzekker (eril) lafızla geldiğinde ve hitapta erkekler özellikle zikredilmemişse hitap geneledir ve kadınları da kapsar,

¹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l- Ma'rife, 2001), 469.

¹⁶ Ebû Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî- İbrahim es-Sâmîrî (Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 280.

¹⁷ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru's-Sadr, ts.), 4/434-435.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/437.

¹⁹ Talip Türcan, “Şûra”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/230-235.

²⁰ Abdurrahman Altuntaş, *Kur'ân'da Temel Siyasi Kavramlar* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 237.

²¹ Âl-i İmrân 3/159.

²² eş-Şûrâ 42/38.

²³ el-Bakara 2/228, 233, 234; en-Nûr 24/31, 60; el-Ahzâb 33/32, 33, 34.

²⁴ Geniş bilgi için bk. Züleyha Birinci, *Kadın Konusunda İslâm'a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

²⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, ed. Ahmed Muhammed Şâkir (Beirut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, ts.), 3/80.

demmiştir.²⁶ Buna göre ‘‘Onların işleri kendi aralarında istişare iledir.’’²⁷ âyetinin kapsamına genel manada kadınlar da dahildir.²⁸

Kur'an'ın indiği dönemde kadınların toplumdaki değeri neredeyse yok hükmündedir. Nitekim İslâmî bilincin giderek yerleşmesi ile inşa edilen yeni toplumsal yapıda, bazı sahâbiler cahiliye dönemi düşüncelerini ve davranışlarını eleştirme babında zaman zaman bazı itiraflarda bulunmuşlardır. Mesela ikinci halife Ömer b. Hattâb (ö. 23/64-65), kendilerinin İslâm'dan önce kadınları çok fazla önemsemediklerini ve onların görüşlerine değer vermediklerini söylemiştir.²⁹ Hilafeti zamanında ise bir Cuma hutbesinde, yükselen mehir oranlarını düşürme ve sınırlama önerisine cemaatin içinde bulunan bir kadının; ‘Allah'ın sınırlamadığını sen nasıl sınırlarsın?’ şeklindeki itirazına; ‘‘Kadın doğru söyledi Ömer ise yanıldı.’’ diyerek³⁰ hatasını tüm toplum önünde itiraf etmiş ve bunu bir kadının uyarısı üzerine yapmıştır. Hz. Ömer'in şahsında bir örnek olarak beliren bu değişim, İslâm'ın getirdiği fikrini ifade edebilme hürriyeti ve kadınların toplumsal meselelerde söz sahibi olması hakkı açısından cahiliyeden İslâm'a geçişin getirdiği önemli dönüşümlere bir örnektir.

İslâm öncesi kadınların siyasi ve toplumsal yapıda değerlerinin olmadığı ve görüşlerinin de önemsenmediği, cahiliye dönemi şiirlerinde de bariz şekilde görülmektedir. Bir cahiliye dönemi şairi bu durumu aşağıdaki şiiri ile ifade etmiş ve kadınların görüşüne değer vermemenin gerekçesi olarak onların (kadınların), hevalarına meyleden kimseler olduğunu ileri sürmüştür.

شَيْئَانِ يَعْجِزُ دُو الرِّصَانَةِ عُنْهُمَا ... رَأَى النِّسَاءَ وَإِمْرَةَ الصَّبِيَانِ
أَمَّا النِّسَاءُ فَمِيلَهُنَّ إِلَى الْهُوَى ... وَأَخُو الصَّبِيَانِ يَجْرِي بِغَيْرِ عَنَانِ

‘‘İki şey vardır ki vakarlı kişi (onlar sebebi ile) aciz hale gelir...Birincisi kadınların görüşüne uymak (ikincisi ise) çocukların hakimiyeti.

Kadınlara gelince onlar (görüşlerinde) nefse uymaya meyillidir...Çocuklara uyan ise dizginsiz koşar (bir ayarı yoktur).’’³¹

Cahiliye döneminde kadının fikrine başvurmak hususunda genel atmosfer bu şekilde iken³² kadınlar Kur'an tarafından istişare hususunda taraf addedilerek hak ettikleri değerle onurlandırılmışlardır.³³ Ayrıca bu husus, bazı tarihsel kadın figürlerin istişare örnekleri ile inşa edilmiş ve kadının müslüman toplumdaki siyasi ve sosyal konumu nas ile muhkem hale getirilmiştir. Çağdaş dünyada kadının yönetim mekanizmasında yer alabilmesi ancak yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde oy kullanma hakkını elde edebilmesi ile mümkün olmuştur.³⁴ Bu gerçek dikkate alınır Kur'an-ı Kerim'in kadını istişare müessesesinin bir tarafı yapmasının değeri daha iyi anlaşılacaktır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'deki her hükmün tarihi süreç içinde müslüman toplumlarda daima hak ettiği şekilde yer bulmadığı gibi kadın ve istişare olgusu da çoğu zaman Kur'an'ın çerçevesini çizdiği şekilde uygulanmamıştır. Elmalılı (ö. 1942) bu noktaya parmak

²⁶ Ahmed İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi'l-luğa* (Muhammed Alî Beyzûn, 1997), 141.

²⁷ eş-Şûrâ 42/38.

²⁸ Geniş bilgi için bk. Ahmet Cüneyt Eren, ‘‘Kur'an'da Erkek Egemenliği İddiasının Arap Dili Açısından Değerlendirilmesi’’, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 101-110.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr, ed. Mustafa Deyb el-Buğâ (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 1993). ‘‘Tefsîr’’, 387. (No: 4629).

³⁰ Alî b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402), 4/187.

³¹ Abdülmelik b. Muahammed b. İsmâil es-Seâlebî, *Simâru'l-kulûb fî'l-muzâf ve'l-mensûb* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 306.

³² Hangi dönemde olursa olsun bir toplum bütün bireyleri ile aynı şeyi yapmaz. Cahiliye döneminde kadınların fikrine değer veren kimseler olmakla birlikte bunların sayısı pek azdır ve ancak çok seçkin ailelerde söz konusu olmaktadır. Geniş bilgi için bk. Necdet Çağlı, ‘‘İslâm Öncesi Mekke Toplumunda Kadın’’, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı-Kültür Müdürlüğü*, (2011), 199-221.

³³ el-Bakara 2/233.

³⁴ Cemile Burcu Kartal, *Türkiye'de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanma Süreci ve 1930 Belediye Seçimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 26.

basarak şura ilkesinin sahabe neslinden sonra yeterince uygulanmadığına işaret eder.³⁵ Bu durumun birçok sebebi olmakla birlikte ana sebep, mahalli kültür ve anlayışların daha baskın olması şeklinde açıklanabilir. Aynı şekilde Kur'an ve sünnette çerçevesi çizilen kadın ve istişare hakkının, zamanla üretilmiş bazı dinî söylemler tarafından kısıtlandığı gerçeği de söz konusudur. Bu meyanda halk arasında da oldukça meşhur olan ve bazı letâif/mev'ıza kitapları ile siyasi ve fikhî klasik kaynaklarda zikredilen “Kadınlara istişare edin sonra dediklerinin tersini yapın”,³⁶ “İşini kadınların görüşüne göre yapan zelil olmuştur.”³⁷ ve “Hevana (arzularına) ve kadınlara isyan et de neye itaat edersen et.”³⁸ tarzındaki uydurma rivayetler, zaten ataerkil meylli olan toplumlarda rahatça revaç bulmuştur.

Meşhur Arap tarihçi Cevâd Alî, “Kadınlara danışın sonra tersini yapın.” deyiminin İslâm öncesi cahiliye döneminin yaygın bir darb-ı meseli olduğunu söylerken³⁹ bu ifade maalesef bazı klasik dinî metinlerde Hz. Peygamber'e ait bir sözmüş (hadis) gibi aktarılmıştır.⁴⁰ Ünlü İslâm bilgini Gazzâlî de (ö. 505/1111) bu sözü *İhyâü-ulûmi'd-dîn* isimli eserinde “denildi ki” meçhul rivayeti ile aktarmış ve devamında kadına itaatin onun hevasına itaat manasına gelmesinden dolayı Hz. Peygamber'in, “Karısının kölesi olana yazıklar olsun.” dediğini söylemiştir.⁴¹ Fakat İhyâü-ulûmi'd-dîn'in hadislerinin tahririni yapan meşhur hadis alimi Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404), hadis diye aktarılan bu sözün aslını bulamadığını söyleyerek uydurma olduğunu belirtmiştir.⁴² Aynı şekilde halk arasında hadis şeklinde meşhur olan sözlerin hadis olup olmadığını araştıran el-Aclûnî de (ö. 1162/1749), bu söze benzer birçok söylentiye de aktardıktan sonra sözün (hadisin) merfu olmadığını belirtmiştir.⁴³ Bir başka hadis alimi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Hz. Peygamber'in uygulamalarında kadınlarla istişarenin yer aldığını ve hanımı Ümmü Seleme ile Hudeybiye günü istişare ettiğini söyleyerek bu sözün bir vehimden ibaret olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁴

Görüldüğü üzere bu tür rivayetler zaman zaman (veya çoğu zaman) müslüman toplumda kadının siyasi, kültürel ve sosyal konumuna zarar verse de asıl olan Kur'ân-ı Kerîm'in ifadeleri olup Hz. Peygamber'in uygulamaları da doğal olarak bu yöndedir. Kur'ân-ı Kerîm, yukarıda ifade edildiği gibi kadın ve istişare konusunu tarihi örnekliği olan kişilerle de muhkem hale getirmiş ve kadının erkeklerde olduğu gibi şartlarını taşımak kaydıyla istişarede taraf olduğunu belirtmiştir. Şimdi bu hususta Kur'an'da açıkça belirtilen hüküm ve örnekler incelenecektir.

2.1. Ailede İstişare Emri

Toplumsal yapının en küçük ve sağlam birimi olan aile, sosyal yapının tüm unsurlarını etkileyen yönüyle dinamik bir yapıya sahiptir. İslâm'da aile mefhumuna çok değer verilmiş ve birçok âyette ideal aile yapısının temel unsurları oluşturulmuştur.⁴⁵ Bu meyanda aile kurumunun temel iki taşını oluşturan anne ve babanın evliliklerinin ilk esasının sevgi, saygı ve merhamet üzere olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. “İçinizden kendileriyle huzura kavuşacağımız eşler

³⁵ Muhammed Hamdi Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Yayınları, ts.), 7/30.

³⁶ Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil Ebü Mansûr es-Seâlebî, *el-Letâif ve'z-zerâif* (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, ts.), 165; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût li's-Serahsî* (Mısır: Matbaatü's-Seâdeti, ts.), 44; el-Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme=Seyru'l-mülûk*, ed. Yusuf Hüseyin Bekkâr (Dâru's-Sekâfe, 1407), 228.

³⁷ Seâlebî, *Simâru'l-kulûb*, 306.

³⁸ Seâlebî, *el-Letâif ve'z-zerâif*, 165.

³⁹ Alî, *el-Mufasssal*, 8/209.

⁴⁰ İbrâhîm b. Muhammed el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvî*, ts., 25.

⁴¹ Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü-ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/44.

⁴² Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdürrahmân el-İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-ihyâ'i mine'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 483.

⁴³ İsmâil b. Muhammed b. Abdülhâdî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'ammeş'tehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1932), 2/3.

⁴⁴ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdürrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-sahîhayn*, ed. Alî Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-Vatan, ts.), 4/58.

⁴⁵ İsa Kanik, “Kur'ân Kıssalarında Ailevi İlke ve Değerler”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 256-286.

yaratıp aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi O'nun varlığının belgelerindedir. Bunda düşünen insanlar için dersler vardır."⁴⁶ Muhabbet, sevgi ve saygı çerçevesinde oluşturulan ailelerde aile hayatının ideal manada yaşanması için her aile bireyinin hak ve sorumluluklarını bilmesi ve yerine getirmesi elzemedir. Aile hayatının sorumluluklarının paylaşımında kadın ve erkeğin kendi rollerine uygun davranışları hakkaniyetle yerine getirmeleri beklenir. Bu sorumluluklardan birisi de aileyi ilgilendiren hususlarda istişare hukukunu ve ahlakını benimsemeleridir. Bu manada Kur'an-ı Kerim, ailede önemli konuların istişare ile yürütülmesini emzirme/sütten kesme örneği üzerinde taraflara emretmiştir. *"Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisinden olanın (babanın) borcudur. Hiç kimse gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılınmaz. Ne ana çocuğu yüzünden zarara uğratılsın ne de babası çocuğundan dolayı zarar görsün. Kendisine miras kalan kimseye de benzer yükümlülük vardır. Ana baba karşılıklı danışarak (istişare ederek) ve anlaşarak çocuğu süttten kesmek isterlerse bundan dolayı onlar için bir sakınca yoktur. Çocuklarınızı süttanelere emzirtmek isterseniz münasip olan ücreti verdiğiniz takdirde sizin için bir günah yoktur. Allah'ın koyduğu kurallara aykırı davranmaktan sakının ve bilin ki Allah yaptıklarınızın tamamını görmektedir.*"⁴⁷

Bu âyette boşanmak üzere olan veya boşanma sürecini tamamlamış ebeveynin, emme döneminde olan bebeklerinin süttten kesilmesinin hükmü açıklanmıştır. Âyet anne süttünün önemine dikkat çekerek annelerin bebeklerini iki yıl emzirmeleri gerektiğine emir veya tavsiye anlamında ihbâri lafızla⁴⁸ dikkat çekmiştir. Akabinde kadını (anneyi) mağdur etmemek için emzirme döneminde kadının nafakasının maruf üzere erkeğe (babaya) düştüğünü söylemiştir. Fakat özel şartlar gereği anne-baba çocuklarının süttten kesilmesine karar vereceklerse bunu istişare ile yapmaları ve rollerinden kaynaklanan avantajları karşı tarafa dayatmamaları yönünde uyarılmıştır. Çünkü günümüzde de çokça görüldüğü üzere pek azı hariç çoğu karı-koca, boşanma aşamasında eski günlerin hukukunu unutmakta ve birbirlerine zarar vermek için çoğu zaman medenî sınırları çiğneyebilmektedir. Üstelik bu tartışmalı sürece çocuklarını da alet edebilmektedirler. Âyet bu yönüyle de oldukça dikkat çekici olup boşanma aşamasında olan taraflara çocuklarının ortak menfaati için istişare ile işlerini yürütmelerini emretmektedir. Çocuğun süttten ayrılması konusunda anne-babanın istişare ile karar almasını emreden bu âyet, çocuğun yaşayıp yaşamayacağına bile tek başına karar veren ve bu hususta çocuğu doğuran kadın ve çocuk üzerinde sınırsız yetkiye sahip olduğunu düşünen bir toplumda devrim niteliğinde bir dönüşüm ifade etmektedir. Çünkü cahiliye kültüründe özellikle kız çocukları başta olmak üzere çocuğunu öldüren kimse katil sayılmaz, eşi veya kabilesi dahil kimse ona hesap soramazdı.⁴⁹ Bu âyette ise emzirme müddetinin belirlenmesinde bile kararın istişare ile alınması hükmü konulmuştur. Bu âyetteki *"Ana baba karşılıklı danışarak (istişare ederek) ve anlaşarak çocuğu süttten kesmek isterlerse bundan dolayı onlar için bir sakınca yoktur."* ifadesi hakkında bazı müfessirler, bu danışmanın anne-babanın çocuğun süttten kesilmesinin onun zararına olup olmayacağı yönünde uzmanlara danışmalarıdır, şeklinde de yorumlamışlardır.⁵⁰ Fakat böyle de yorumlansa konuyla ilgili uzmana danışma eyleminde annenin de hak sahibi olduğu âyette açıkça söylenmiştir.

Kurtubî (ö. 671/1273), *"Anneler çocuklarını iki yıl emzirirler."* ve *"Eğer anne-baba çocuğun süttten (erken) ayrılmasına istişare ile karar verirlerse onlara günah yoktur."* cümlesinin; *"Ancak çocuğa zarar vermemek kaydıyla ve anne-babanın ortak kararı ile*

⁴⁶ er-Rûm 30/21.

⁴⁷ el-Bakara 2/233.

⁴⁸ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammuş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'an ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fününi 'ulûmih*, ed. Mecmûatü Rasâilü Câmiiyyetü bikülliyeti't-dirâsâti'l-ulyâ ve'l-bahsi'l-ilmiiyyi-Câmiatü's-Şârîka (Mecmûatü Bühûsü'l-Kitâb ve's-Sünne, 2008), 1/781.

⁴⁹ Ali, *el-Mufasssal*, 10/200.

⁵⁰ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Meâlimü't-tenzil fî tefsîri'l-Kur'an*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdi (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 1/314.

alınabileceğini,” söylemiştir.⁵¹ Neseî de (ö. 710/1310) çocuğun sütten ayrılmasının anne-babanın istişaresi ile kararlaştırılması hükmünün Yüce Yaratıcının çocuğa olan merhametinin göstergesi olduğunu mealen ifade etmiştir.⁵² Âyette annenin çocuğun sütten kesilmesi hususunda istişare yoluyla karar alıcı taraflardan birisi olarak addedilmesi şüphesiz sadece sütten kesilme işlemi ile ilgili değildir. Bu hükümden kıyas ile diğer önemli ailevi ve toplumsal sorunlarda da kararın istişare ile alınmasına ve tarafların birbirleri üzerine istibdat ile üstünlük kurmasına işaret vardır, denmiştir.⁵³ Mesela cahiliye döneminde veliyyü'l-emr (baba, dede, amca vb.) kızı veya torununu istediği kişiye verir ve bu hususta onlara muhalefet edilemezdi.⁵⁴ İslâm'da ise ister kız isterse dul olsun evlenecek kişinin iradesine hürmet gösterilmiş ve onlarla istişare edilerek karar alınması hükmü konmuştur. İslâm'da rızası olmadan evlendirme adeti de yıkılmış ve evlenecek olan kadın veya kızın rızasının alınması şartı getirilmiştir.⁵⁵ Yine kocası ölmüş kadınlara bir miras mal muamelesi yaparak onlarla evlenme girişimlerine de yasak getirilmiştir. ‘*Ey iman edenler! Kadınlara istemedikleri halde mirasçı olmanız, size helal değildir. Apaçık bir fuhuş işlemedikçe, onlara vermiş olduğunuz şeylerin bir kısmını almak için baskı yapmayın. Onlarla iyi geçinin. Şayet onlardan hoşlanmıyorsanız, bilin ki hoşlanmadığınız bir şeyde Allah birçok hayır kulmuş olabilir.*’⁵⁶ Taberî bu âyetin tefsirinde; âyette geçen miras kelimesinin bilindik manada miras olmadığını, buradaki mirastan kastın, cahiliye döneminde kocası ölmüş kadınlarla evlenme hususunda ölen kocanın oğlu veya bir akrabasının yabancılarla nazaran daha fazla hak sahibi olduğu iddiasına karşılık geldiğini ve âyetin dul kadınlarla zorla (rızası olmadan) ve görüşü alınmadan evlenme adetini kaldırdığını söylemiştir.⁵⁷ Nitekim Hz. Peygamber de müslüman olduğu halde cahiliye geleneği sürdürülerek zorla evlendirilen bir müslüman kadının, konuyu kendisine şikayet etmesi üzerine nikahlarını iptal etmiştir.⁵⁸

Ailevi işlerde istişarenin emredilmesi, kadının kimliğini, şahsiyetini ve onurunu korumaktır. Zira doğal olarak ailenin temel taşlarından birisi olan kadının mühim konularda fikrini almamak ve onu sadece emredileni yerine getiren bir figüre dönüştürmek insani bir davranış değildir. Fakat İslâm öncesi tarihte gerek Arabistan'da gerekse diğer coğrafyalarda kadın, çoğu zaman görüşüne değer verilmeyen bir varlık olarak addedilmiştir. Öyle ki cahiliye Araplarında erkek ailenin mutlak reisi kabul edilmiş ve kendisine o tarihlerde meşhur bir put olan ve efendi anlamına gelen “ba'l” ismi ile de hitap edilmiştir. Cevâd Alî, Sami dillerde ve Arapçada erkeğin “بعل المرأة” “kadının efendisi” olarak isimlendirildiğini rivayet etmektedir.⁵⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de de kendisinden bahsedilen Ba'l putu,⁶⁰ yaygın kültürde bir tanrı figürü olduğuna göre kadının ailede erkek karşısında konumlandırıldığı yerin fecaati hakkında önemli bir bilgi vermektedir.⁶¹ İslâm ise kadının istişarede hakkı olduğunu bu naslarla karar altına alarak onu hak ettiği yere getirmiş, kadın erkek (karı-koca) ilişkisinin emir-köle şeklinde değil karşılıklı saygı, sevgi, istişare ve anlaşmaya dayalı olması gerektiğini belirtmiştir. Bu tür ilişkinin inşa edilmesinin yöntemlerinden birisi de hiç şüphesiz istişare hukuku ve ahlakının aile hayatında benimsenmesidir.

⁵¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısriyye, 1964), 3/172.

⁵² Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Neseî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/196.

⁵³ Ahmed b. Mustafa Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî* (Mısır: Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1946), 2/188.

⁵⁴ Ali, *el-Mufasssal*, 10/199.

⁵⁵ Buhârî, *es-Sahîh*. “Nikâh”, 42 (No: 4843).

⁵⁶ en-Nisâ 4/19.

⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/104.

⁵⁸ Buhârî, *es-Sahîh*. “Nikâh”, 43 (No: 4845).

⁵⁹ Ali, *el-Mufasssal*, 10/200.

⁶⁰ es-Sâffât 37/125.

⁶¹ Efendî, seyyid anlamına gelen ve İslâm öncesi bir putun adı olan Ba'l kelimesi, kadının kocası anlamında Kur'ân-ı Kerîm'de el-Bakara 2/228, en-Nisâ 4/128 ve Hüd 11/72. âyetlerinde de kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in bu kelimeyi kullanım anlamı için bk. Muhammed Tahir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye li'n-Neşr, 1984), 2/393.

2.2. Sebe Kraliçesi Belkıs Örneği

Kur'an-ı Kerim'in Neml Sûresinde kendisinden Melike olarak bahsedilen⁶² kişinin Sebe kraliçesi Belkıs olduğuna dair farklı görüşler olsa da⁶³ birçok müfessir bu kişinin Belkıs olduğuna dair görüş belirtmiştir.⁶⁴ Zeki ve liyakatli bir kadının devlet mülkünü yönetmesine bir örnek olarak zikredilen Sebe kraliçesi Belkıs, mülkü yönetirken göstermiş olduğu olumlu tavırlar ile Kur'an-ı Kerim'de örnek bir şahsiyet olarak tanıtılmıştır. Kur'an'da kıssasının yer alması, "Kadının yeniden dile gelmesini ve zihinlerde 'kraliçe kadın' tasavvurunun yer etmesini sağlaması açısından dikkate değerdir."⁶⁵ Konumuz açısından burada zikredilmesinin sebebi ise devlet mülkünü yönetirken istişare ahlakına sahip olmasıdır. Belkıs'ın mülkü istişare ile yönettiğini şu âyetler haber vermektedir. "Kadın hükümdar: Ey ileri gelenler, bana çok önemli bir mektup gönderildi. Mektup, Süleyman'dan gelmiştir. O, 'Bismillâhirrahmânirrahîm' diye başlamakta ve içinde bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin denilmektedir. Ey ileri gelenler! Durumum hakkında bana görüş bildirin. Sizler yanımda bulunmadıkça hiçbir işe kesin olarak karar vermem. İleri gelenler, biz güçlü, kuvvetli kimseleriz; zorlu savaş erbabıyız, buyruk ise senindir; artık ne buyuracağını sen düşün! diye cevap verdiler. Melike, Hükümdarlar bir memlekete girdiler mi, orayı perişan ederler ve halkının ulularını alçaltırlar. Herhalde onlar da böyle yapacaklardır. Ben onlara, bir hediyeye göndereyim de bakayım elçiler ne ile dönecekler?" dedi.⁶⁶

Bu âyet gurubunda, liyakatli bir kadının devlet mülkünü yönetmesi ve bunu bir Tiran gibi değil de nebevî ahlaka sahip bir Melike olarak şura ile yapmasından bahsedilmektedir. İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), 32. âyette geçen *قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي* "Ey ileri gelenler! Bana fetva verin..." sözünün istişare etmek anlamına geldiğini söylemiştir.⁶⁷ Taberî de bu ifadenin "karşı karşıya kaldığım bu yeni durum için bana istişare yolu ile görüşünüzü bildirin" anlamına geldiğini belirtmiştir.⁶⁸ Belkıs'ın bana fetva verin (görüş bildirin) sözünden sonra *مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُون* "Sizler yanımda bulunmadıkça hiçbir işe kesin olarak karar vermem" sözünün istişarede bir edep erkanı olduğu⁶⁹ ve istişare ettikleri kimseleri samimi şekilde görüşlerini izhar etmeye teşvik anlamına geldiği söylenmiştir.⁷⁰ Bu durum onun etrafındaki heyet ile samimi şekilde fikir alışverişinde bulunduğu ve istişareyi göstermelik yapmadığına işarettir. Belkıs'ın istişare heyetinin bu konu hakkındaki görüşlerine uymayıp, Hz. Süleyman ile savaşmak yerine sulh yolunu tercih etmesi ise emirin her zaman istişare sonucu çıkan karara uymakla mükellef olmadığını göstermektedir. Fakat mühim konularda yöneticinin istişare edip karar almasıyla kestirip atıp kendi hükmünü dayatması arasında nitelik farkı olduğu açıktır. Nitekim Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Belkıs'ın "Sizler yanımda bulunmadıkça hiçbir işe kesin olarak karar vermem." sözünden kastın, onun danışma heyetinin fikrini öğrenme konusunda samimi olduğunu ve onların gönüllerini hoş tutma anlamına geldiğini söylemiştir.⁷¹

⁶² en-Neml 27/23.

⁶³ Elif Yazıcı, "Sebe Melikesi Kıssasının Tarihî ve Kültürel Tahlili", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2022), 315-338.

⁶⁴ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-ulûm)*, ts., 2/578; Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, 6/155. Mahmud b. Ömer b. Ahmed Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmîdi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sevd, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 360; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't- Tûrâsi'l- Arabî, 1999), 24/551.

⁶⁵ Hafsa Fidan Vidinli, "Kur'an'da Üç Kadın: Havvâ, Meryem, Sebe Melike'si", ed. Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Faaliyetleri Merkezi, *Kur'an ve Kadın Sempozyumu*, (2010), 151-165.

⁶⁶ en-Neml 27/29-34.

⁶⁷ Ebü'l-Hasen Süleymân b. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru-İhyâi't-Tûrâs, 1423), 3/304.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/453.

⁶⁹ İstişare ile ilgili hadislerin çoğu, hadis kaynaklarında "Edeb" başlığı altında tasnif edilmiştir.

⁷⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadir* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414), 4/158.

⁷¹ Râzî, *Mefâtih*, 24/555.

Bazı çağdaş müfessirlere göre ise Melike Belkıs'ın bu tavrı demokratik bir davranış olup hikmete mebni ve istibdattan uzak bir tutumdur.⁷² Elmalılı Muhammed Yazır da kendi dönemindeki meşrutiyet tartışmalarına da ima yoluyla Belkıs'ın “*Sizler yanımda olmadan hiçbir işi kestirip atmam.*” ifadesinin; “*Şimdiye kadar devlet işlerinde hiçbirinde keyfi idare yapmadım, sizin oyunuzu almadan hiçbirini kendiliğimden yürürlüğe koymadım, her ne emir verdimse sizin huzurunuzda ve sizin görüşlerinizi alarak verdim.*” anlamına geldiğini ve *حَتَّىٰ تَشْهَدُونَ* “*siz yanımda olmadıkça*” ifadesinin ise “*Önemli işleri danışma için huzurunda toplanması alışılmış olan bir topluluk*” manasına geldiğini söylemiştir. Elmalılı'ya göre danışma ve karar için toplanan heyette söylenen bu sözler, hükümet işlerinde keyfi idare yapılmadığına, danışma meclisinin görüşlerine hoşgörü ile yaklaşıldığına bir işaret olup, bu açık bir meşrutiyet geleneğidir. Fakat bu meşrutiyet emir ve kumandaya karışma derecesine varmayan uygun bir danışma ve fikir verme özelliğinden ileri gitmediği için müfessirler bu âyetlerle ilgili yorumlarında yalnız istişare ve danışmanın öneminden bahsetmişlerdir.⁷³ Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1979) de “*Siz yanımda olmadıkça karar vermem.*” ifadesinden, Sebe yönetiminin bir krallık olmasına rağmen diktatörlük olmadığı bilgisinin verildiğini söylemiştir.⁷⁴

Bazı araştırmacılar, Belkıs'ın yönetim modelini yasama ile yürütmenin iç içe geçtiği, kraliçenin kararlarına son şekli verdiği bir yasama meclisi olduğu ve bu özelliklerinden dolayı Belkıs idaresinin parlamenter demokrasinin ilk örneklerinden olabileceğini söylemiştir.⁷⁵

Sebe melikesi Belkıs ile Hz. Süleyman'ın arasında geçen olayların Kur'ân-ı Kerîm'de bildirilmesi ve kıssada bazı tematik konuların ön plana çıkarılmasında birçok fayda mülâhaza edilmiştir. Bu faydalardan birisi de güçlü bir devleti yöneten kraliçenin ferasetli davranışlarının toplumuna yansıyan yararlarıdır. Bu faydayı temin eden davranışlarından birisi de yönetim modelinde istişareye vermiş olduğu değerdir. Ayrıca vezir ve komutanlarının savaşalım önerisine itibar etmeyip, Hz. Süleyman ile sulh yolunu seçmesi Melike'nin gerektiğinde lider sorumluluğunu alabilecek potansiyeline işaret etmektedir. Diğer yandan insanlık tarihinde çoğu zaman varlığı suç ve günah ile ilişkilendirilen, kötülüklerin kaynağı addedilen⁷⁶ ve Arap cahiliyesinde olduğu gibi sözünün ve görüşünün hiçbir değeri olmayan kadının, Belkıs kıssasında devleti ve istişare heyetini yöneten kimse olarak kıssa edilmesi hususu da oldukça dikkat çekicidir. Zira Kur'an'ın indiği dönemde genel olarak görüşü alınmaya bile layık görülmeyen kadının, bu kıssada istişare heyetini yöneten Melike olarak zikredilmesi ve danışma heyetinin görüşüne aykırı görüş belirtip sonuçta onun görüşünün doğru olduğunun devam eden âyetlerle onaylanması⁷⁷ mevcut toplumda kadına bakış açısının birçok paradigmasını temelden sarsmıştır. Zira Kur'an “*Kıssalarında iyi ve kötünün modelleri ortaya konarak erdemlere ve ahlaki olgunluğa teşvikle kötülüklerden sakındırma ve iyi olana sevk etme amacı güdülmüştür.*”⁷⁸ Kur'an bu kıssa ile ilk muhataplara ve sonraki nesillere hem iktidar ahlakının hem de kadına bakışın nasıl olması gerektiğine dair çok önemli veriler sunmuştur.

2.3. Hz. Şuayb Peygamber'in Kızları Örneği

Kur'ân-ı Kerîm'de istişare ve kadın ilişkisi bağlamında Melike konumundaki Belkıs örnekliliği yanı sıra aile içinde ve baba-kız arasında gelişen bir başka istişare örnekliliğine de yer verilmiştir. Kasas Sûresi 23. ve 27. âyetler arasında Hz. Mûsâ, iki kız ve onların babaları arasında geçen olayda kızlardan birisinin babalarına: “*Babacığım! Onu (Mûsâ'yı) ücretle (çoban) tut.*”

⁷² Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefşîru 'l-münîr* (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1991), 19/293.

⁷³ Elmalılı, *Hak Dini*, 6/141.

⁷⁴ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 4/111.

⁷⁵ Ramazan Levent, “Demokrasinin Doğulu Kökenlerine Dair Bir İnceleme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/3 (2020), 815-826.

⁷⁶ Esin Çelebi Bayru, “*Mevlânâ ve İnsan*”, *Tarihte Kadına Bakış ve Mevlevilikte Kadın*, ed. Mehmet Şeker vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 91-95.

⁷⁷ en-Neml 27/34.

⁷⁸ İdris Şengül, “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 498-500.

Çünkü ücretle istihdam edeceğin en iyi kimse, güçlü ve güvenilir olandır, dedi. '79 âyeti, Râzî'ye göre ihtilafli olmasına rağmen⁸⁰ müfessirlerin birçoğuna göre Şuayb peygamber ile kızı arasında geçen diyalog ve istişare örneğidir.⁸¹

Bu kıssa ile ilgili burada geniş bilgi vermemekle beraber kısa bir özetinin yapılması faydalı olacaktır. Kur'an-ı Kerim'in anlatımına göre Mısır ülkesinde bir kaza cinayetine karışan Hz. Mûsâ, ileri gelenlerin kendisini cezalandırmak için aradıklarını öğrenince Mısır'ı terk etmiş ve Medyen ülkesine gitmiştir. Ulaşmış olduğu yerde iki kız çocuğunun çobanlardan fırsat bulup hayvanlarını sulayamadığını görünce onlara durumlarını sormuş ve kızların cevabı üzere onların hayvanlarını sulayıvermiştir. Sonra kızların babası, kızlardan birini Hz. Mûsâ'yı davet etmek için göndermiştir. Davete icabet edip kızların babasının yanına giden Hz. Mûsâ, başından geçenleri ona anlatmıştır. Bu esnada Hz. Mûsâ'yı davet için giden kız, babasına Hz. Mûsâ'yı ücretli çalışan tutması için öneride bulunmuştur. Gerekçe olarak da Hz. Mûsâ'nın hem güçlü hem de emin bir insan olmasını göstermiştir. Sonunda baba, anlaştıkları müddet dahilinde çalışma karşılığı kızlarından birisini Hz. Mûsâ'ya nikahlayarak onlara bir aile kurmuştur.⁸²

Kıssada dikkat çeken şey, genç bir kız çocuğunun bilgi ve tecrübelerine dayanarak babasına fikrini ifade etmesi ve babasının da bazı mülahazalardan sonra onun fikrine değer verip teklifini kabul etmesidir. Bu süreç bugün gelişmiş toplumlarda normal bir durum olarak kabul edilse de Arap cahiliyesinde (muhtemelen o dönem dünyanın birçok yerinde de) bir kızın fikrine değer vermek ve uygulamak nadirattan görülen bir şeydir. Kıssa baba ile kızı arasındaki bu görüş alışverişini (istişareyi) aktararak muhataplara ve her devirde kadının/kızın görüş belirtmesine karşı çıkanlara ayrıca bir mesaj vermektedir. Bazı tefsirciler kızın, babası Şuayb'a yapmış olduğu bu öneriyi irşat kelimesi ile açıklamışlardır.⁸³ Yani kız, Hz. Mûsâ'nın karakteri ve kişiliği hakkında gördüklerinden elde ettiği bilgi ile babasını, karşılaşılan durum hakkında aydınlatmıştır. Eğer bu kişinin Hz. Şuayb olduğu rivayetlerini esas alırsak bu olayda bir peygamberin, kızının bilgisine, öngörüsüne ve iradesine göstermiş olduğu saygının haberi de verilmektedir. Buna göre bir baba ailevi işlerde eşinin görüş ve önerilerine açık olması gerektiği gibi, rüşte erdikten sonra çocuklarının da fikirlerine saygı göstermeli ve istişare ahlakını benimsemelidir. Cahiliye çağında olduğu gibi her şeyi tek ben bilirim hatasına/nobranlığına düşmemelidir. Çünkü kıssada bu ailevi terbiye unsurları da aktarılmış bulunmaktadır. Kıssada, Kur'an'ın anlatım dili gereği baba ile kızı arasındaki bu muhavere anlık bir şeymiş gibi anlatılsa da Mevdûdî bu muhavere (istişarenin) anlık bir olay olmadığını, baba ile kızının enine boyuna düşünerek karar aldıklarının anlaşıldığını belirtmiştir.⁸⁴

Sonuç

Kur'an-ı Kerim, din ve dünya işlerinde erkek ile kadının haklarını ve görevlerini kendi cinsiyetlerinin fitratlarına göre belirlemiştir. Kur'an, erkek ile kadının aynı özden yaratıldığını ifade etmiş ve kadın ile erkek arasında özellikle temel haklar bağlamında bir ayrımcılığa izin vermemiştir. Kur'an'da kadın ile erkeğin hak ve görev alanlarında ayrıldıkları yerler, cinsiyetlerinden kaynaklı işlerle sınırlıdır.

Kur'an-ı Kerim, kadını, toplumsal hayatta olan biten şeyleri sadece seyreden ve onaylayan bir figür olarak görmemiş ve toplumsal hayatın dinamiklerinde onu müzakere ve müşavere bir tarafı olarak addetmiştir. Bu bağlamda kadın, Kur'an'a göre çocuğun süttan kesilmesi örneğinde olduğu gibi ailevi işlerde istişarenin bir tarafı olduğu gibi kamusal alanda da istişare sürecinin bir tarafı olma hakkına sahiptir. Kur'an bu gerçeği kendi üslubu içerisinde

⁷⁹ el-Kasas 28/26

⁸⁰ Râzî, *Mefâtîh*, 24/589.

⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/562; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3/605.

⁸² el-Kasas 28/15-28.

⁸³ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/195.

⁸⁴ Mevdûdî, *Tefhîm*, 4/176.

Belkıs kıssası örneğinde de ortaya koymuştur. Belkıs kıssası, kadının toplumda hem yönetici olabileceğini hem de çok önemli kararlarda bile yetkin olması kaydıyla görüş ortaya koyabileceğini gösteren açık deliller ihtiva etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm kadınlara bu hakkı ve sorumluluğu vermesine rağmen zaman zaman müslüman toplumlarda kadınların gerek aile içinde gerekse sosyal hayatta istişarenin bir tarafı olduğu gerçeği yeterince uygulamaya geçirilememiştir. Bu durumun birçok sebebi olmakla birlikte kanaatimizce en büyük neden, dinin esasında olamayan ama dine eklenen birtakım rivayetlerin halk arasında daha fazla kabul görmesidir denilebilir.

Sonuç olarak şunu ifade etmeliyiz ki Kur'ân-ı Kerîm, kadının istişare hakkı olduğunu belirtmiş ve onu aile işlerinden devlet yönetimine kadar ehil olduğu müddetçe müşaverenin bir tarafı kılmıştır. Kur'an'ın ilk muhatabı ve en önemli uygulayıcısı olan Hz. Peygamber de bazı durumlarda konu ile ilgili ehil kadınlarla istişare etmiştir. Fakat sonraki dönemlerde bu tutum çoğu müslüman toplumda korunamamış ve kadınlarla istişare ile ilgili doğru olmayan bazı tavırlar ortaya konmuştur.

Katkı Oranı

1. Yazar: %100

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul İzni

Gerek olmadığı beyan edilmiştir.

Destek-Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Teşekkür

Beyan edilmemiştir.

Contribution Rate

1st Author: 100%

Conflicts of Interest

No conflict of interest declared.

Ethics Committee Permission

It has been declared unnecessary.

Grant Support

No external funding was used to support this research.

Acknowledgements

Not declared.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'ammeş'tehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1932.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Altuntaş, Abdurrahman. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri'nde Şûra Kavramının Ele Alınışı*, ts.
- Altuntaş, Abdurrahman. *Kur'an'da Temel Siyasî Kavramlar*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Âmidî, Alî b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1402/1982.
- Atay, Hüseyin. “Siyâsetü'l-müslimîne's-sâbikîn ve ihmâlü'l-müslimine's-şûrâ”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 1-41.
- Bayru, Esin Çelebi. “‘Mevlânâ ve İnsan’”, *Tarihte Kadına Bakış ve Mevlevîlikte Kadın*. ed. Mehmet Şeker vd. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Begavî, Ebû Muhammed el- Hüseyin b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'an*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Beyhakî, İbrâhîm b. Muhammed. *el-Mehâsin ve'l-mesâvî*, ts.
- Bilgin, Bekir. *Kur'an'a Göre İstişare*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Birinci, Züleyha. *Kadın Konusunda İslâm'a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Bozkurt, Ahmet. “İslam Hukuku Açısından Bir Prensipten Olarak Şûrâ ve İstişare”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/11 (2019), 36-59.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. ed. Mustafa Deyb el-Buğâ. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1993.
- Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-sahîhayn*. ed. Alî Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, ts.
- Çağıl, Necdet. “İslam Öncesi Mekke Toplumunda Kadın”. *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı-Kültür Müdürlüğü*.
- Doğan, İshak. *Modern Dönemde Anlam Genişlemesine Uğrayan Kur'an'daki Siyasî Kavramlar (tâğüt-şûra-mustaz'af-cahiliye)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Yayınları, ts.
- Eren, Ahmet Cüneyt. “Kur'an'da Erkek Egemenliği İddiasının Arap Dili Açısından Değerlendirilmesi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 101-110.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 1988.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmîrî. 8 Cilt. Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *İhyâü-ulûmi'd-dîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdürrahmân. *el-Muğni'an hamli'l-esfâr fî'l-esfâr fî tahrîci mâ fi'l-ihyâ'i mine'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- İsbehânî, İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl b. Alî. *et-Terğîb ve't-terhîb*. ed. Eymen b. Sâlih b. Şa'bân. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1993.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tünûsiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Fâris, Ahmed. *es-Sâhibî fî fikhi'l-luğâ*. Muhammed Alî Beyzûn, 1997.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. ed. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- İsfahânî, Râgîb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001.

- Kanik, İsa. “Kur'ân Kıssalarında Ailevî İlke ve Değerler”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 256-286.
- Karaca, Fatih Mehmet. *Kur'ân'da Şûra*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Karcı, Şemsettin. “İslam Tarihinde Şûra'nın Uygulanmış Hali: Uhud Savaşı Örneği”. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/35 (2022), 435-449.
- Kartal, Cemile Burcu. *Türkiye'de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanma Süreci ve 1930 Belediye Seçimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kuraşî, Abdullah b. Vehb b. Müslim. *el-Câmî fi'l-hadîs*. ed. Mustafa Hasan Hüseyin Ebü'l-Hayr. Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1995.
- Kurt, Eyüp. *Hz. Peygamber Döneminde Danışma Meclisi (Şûra)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. *el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî. Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Levent, Ramazan. “Demokrasinin Doğulu Kökenlerine Dair Bir İnceleme”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/3 (2020), 815-826.
- Mardini, Souran. “İslam Kaynaklarında Önemli Dini-Siyasi Kavramlar, İslam Ümmetinde Şûra”, ts.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelün min fûnûni 'ulûmih*. ed. Mecmûatü Rasâilü Câmiriyyetü bikülliyeti't-dirâsâti'l-ulyâ ve'l-bahsi'l-ilmiiyi- Câmîati'ş-Şârika. 13 Cilt. Mecmûatü bühûsü'l-kitâbi ve's-sünne, 2008.
- Merâgî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîru'l-Merâgî*. 30 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1. Basım, 1946.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Mukâtil, Ebü'l-Hasen Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 1423/2002.
- Najim, Jamal. “Fikhu'ş-şûrâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm”. *İslâmî İlimler Dergisi* 14/1 (2019), 81-102.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Nizâmülmülk, el-Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî. *Siyâsetnâme=Seyru'l-mülûk*. ed. Yusuf Hüseyin Bekkâr. Dâru's-Sekâfe, 2. Basım, 1407/1986.
- Öner, Abdülkerim. “Hz. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları”. *Ekev Akademi Dergisi* 24/84 (2020), 1-19.
- Öztürk, Hamdullah Bayram. *Kur'ân'da İstişare*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Recep, Aslan. *Hz. Peygamberin İstişareleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Seâlebî, Abdülmelik b. Muahmmmed b. İsmâil. *Simâru'l-Kulûbi fi'l-Muzâfi ve'l-Mensûbi*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Seâlebî, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil Ebû Mansûr. *el-Letâif ve'z-zerâif*. Beyrut: Dâru'l-Menâhil, ts.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-ulûm)*, ts.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme. *el-Mebsût li's-Serahsî*. 31 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Seâde, ts.
- Şahin, Mustafa. *Hz. Ömer Döneminde Şûra “Danışma Meclisi”*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Şahinalp, Hacer. “Danışma'dan Dayanışma'ya: Bireysel ve Sosyal Potansiyellerin Aktivasyon Kodu Olarak Şûrâ”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/1 (2017), 109-146.

- Şengül, İdris. “Kıssa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, b. Yezîd el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vili' âyi'l-Kur'an*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekketü'l-Mükerreme: Dâru't-Terbiyeti ve't-Türâs, ts.
- Tezcan, Tuğrul. “Hz. Ömer ve Şûrâ Anlayışı”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu* 1 (2018), 405-419.
- Tezcan, Tuğrul. “İnsan Onuru – Şûrâ İlişkisi: Kur'an ve Sünnet Bağlamında Bir Değerlendirme”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 6/5 (2017), 3266-3290.
- Tezcan, Tuğrul. *Kur'an'da Şûra Kavramı ve Çağdaş Yorumları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Tezcan, Tuğrul. “Şûra'nın Kaynağı Bağlamında İslam Öncesi Arap Yaşayışına ve Kur'an'ın Şûra Ayetlerine Bakış”. *Dini Araştırmalar* 13/36 (2010), 87-104.
- Turhan, Abdullah. *Cahiliye'den Kur'an'a Yönetim Kavramlarının Tarihi Semantiği (Adalet, biat, ehliyet, itaat, şûra)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, ts.
- Türcan, Talip. “Şura”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/230-235. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vidinli, Hafsa Fidan. “Kur'an'da Üç Kadın: Havvâ, Meryem, Sebe Melikesi”. ed. Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Faaliyetleri Merkezi. *Kur'an ve Kadın Sempozyumu*, 151-165.
- Yargıcı, Atilla. “Kur'an'a Göre Şûrâ ve Demokrasi”. *Dini Araştırmalar* 9/27 (2007), 171-184.
- Yazıcı, Elif. “Sebe' Melikesi Kıssasının Tarihi ve Kültürel Tahlili”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2022), 315-338.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmîdi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sevd,. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, ts.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrû'l-münîr*. 32 Cilt. Dımeşk-Sûriye: Dâru'l-Fikr, 1991.